

T A R T İ Ş M A - S Ö Y L E Ş İ

Yeniden yapılanma ve Türkiye

Birikim
No. 28
Ağustos 1991

Birikim'in elinizdeki sayısında kapitalizmin yeniden örgütlenmesine ilişkin süreçleri açıklamaya dönük "Düzenleme Okulu", "post-Fordizm" gibi kurumsal arayışları tartışan çevirilere yer verirken; bu süreçlerin ve onlara ilişkin tartışmaların Türkiye'ye nasıl yansıtacağı üzerine değişik siyasi-fikri konulardan ve ilgi alanlarından üç isimle, Yusuf Işık, Yıldırım Koç ve İlhan Tekeli ile bir söyleşi yaptık.

Söyleşi, "sesli düşünme" ile ifade edilen şu soruların esiniyle, tamamıyla "serbest" bir zeminde gerçekleşti: Kapitalizmin uluslararası eklemleme, emek süreçleri, işletme örgütlenmesi bakımlarından yeniden yapılanması, global düzeyde ne gibi değişimler, yönelimler ortaya çıkarıyor? Bu değişimleri, yönelimleri açıklamaya dönük yeni kavramsal ve kuramsal çerçeveler oluşturmaya dönük çabalar nasıl değerlendirilmeli? Gerek sözkonusu değişim sürecinin gerekse o süreçle ilişkin kuramsal arayışların Türkiye'ye etkisi nedir, ne olacaktır? Siyaset yapma tarzı ve siyasetin alanı açısından; ayrıca emek-sermaye çelişkisi ve mücadelesi açısından, kapitalizmin yeniden yapılanmasına bağlı oluşumların ne gibi etkileri beklenebilir?

Yusuf Işık ele alınan süreçlerin en genel etkileri üzerinde; İlhan Tekeli bu konudaki kuramsal arayışlar ve kapitalizmin yeniden yapılanması çerçevesinde Türkiye için öngörüler/öngörülebiyecek gelecek senaryoları üzerinde; Yıldırım Koç ise sözkonusu değişim sürecinin (özellikle Türkiye'de) emek-sermaye çelişkisine etkileri üzerinde yoğunlaştılar...

YUSUF IŞIK- Yaşadığımız dönemde, öncelikle kapitalist dünyayı, fakat kapitalist dünyanın özellikle dünya ekonomisinde tuttuğu yer nedeniyle, bütün dünyayı derinden etkileyen başlıca süreçlerin bir bölümünü sıralamak istiyorum.

Bir kere bilimsel ve teknolojik devrim diye adlandırılan süreç, gelişmeyi, üretimi, üretim ilişkilerini, bütün ekonomileri, dolayısıyla dünyanın gidişini kanımca çok derinden etkilemiştir. İkincisi, bu etki bir uluslararasılaşmayla birlikte ortaya çıkmaktadır. Üçüncüsü, firma yapılarında, gerek iç düzenleme ve üretimde, gerek birbirleriyle ilişkilerinde ve bu arada stratejilerinde ve işletme düzeyinde önemli değişiklikler olmuştur. Dördüncüsü, piyasa olgusu çok yaygınlık kazanmıştır. Dünyada ve ekonomide devlet yönetimi ve devletin yeri konusunda yeni bir değişiklik sürecinin devreye girdiğini düşünüyorum. Beşinci süreç, ekonomik faktörleri de derinden etkileyen bir politik değişiklik olarak, yumuşama sonrasında, iki kutupluluğun sona ermesi. Bu süreç, askerî harcamaların ve askerî faktörün önemini azaltmak yönünde derin bir etki yapmaktadır. Bu yönüyle tahlilimizde önemli bir yer tutmaktadır. Çünkü ekonomilerin örgütlenmesinde askerî amacı daha geri planda tutmaktadır. Şimdi bütün bunlar, adı henüz konmamış, çok derin tahlilleri belki yapılamayacak kadar fazla güncel ve büyük bir dönüm noktasına tekabül ediyor.

Dünyanın değiştiğini reddeden hemen hemen kimse yok. Bu değişikliğe farklı düzeyde önem verilebiliyor. Ama kanımca çok, çok olağanüstü bir değişiklik yaşanıyor. Kendi tahlilime göre, sıraladığım süreçlerle birlikte ve bunların sonucunda kapitalizmin yeni gidi-

şinin mantığını aramak gerektiği zaman, ilkin, artık çok karmaşık olguların var olduğunu görüyoruz. Belki olgular her zaman karmaşıktı. Fakat olguları, karmaşıklıklarıyla birlikte yakalamak gerektiği daha net biçimde ortaya çıkıyor. Dolayısıyla tek bir mantık, tek bir eksen aranmayacağı kanısındayım. Pragmatik olalım demiyorum, daha ayrıntılı bir analize ihtiyacımız olduğunu söylemek istiyorum.

Bu yaşanan değişikliklerin, eskinin şu veya bu şekilde küçük düzeltmeleriyle, kapitalizm içinde eskinin üzerinde şu veya bu şekilde küçük düzeltmeler yapılması sonucu yeni süreçlerin ortaya çıkması şeklinde olmadığını ekleyeyim. Çok radikal değişiklikler nedeniyle, kategoriler dahi değiştiği için bir belirsizlik unsuru var. Belirsizliğe bağlı bir ikinci nokta da maddenin bizim alışmadığımız, çelişkili varoluş biçimlerinin - Quantum teorisi örneğinde görüldüğü gibi- sözkonusu olduğunu gösteren bilimsel bulgulardır. En son olarak "Kaos teorisi" de bizim geleneksel mantığımıza uymayan varoluş biçimlerinin, olguların, ilişkilerin var olduğunu doğruladı. Kuşkusuz fiziksel ve toplumsal olaylar arasında kesin paralellikler kurmuyorum. Dünyanın yorumlanışında yeni unsurların ortaya çıktığını belirtmek istiyorum. Örneğin "Kaos teorisi"ni sosyal bilimlere çerçevesinde ele alan birçok ciddi araştırmaya rastlıyoruz.

Belirsizliğin görece olarak daha az sözkonusu olduğu süreçlere eğilecek olursak: Yaşadığımız dünyanın ekonomisinde rekabet, ağırlıklı olarak devam etmektedir. Fakat rekabetin odaklarında değişiklik sözkonusudur. Dahası, en az ülkeler arasındaki rekabet kadar anlamlı yeni eksenler ortaya çıkmaktadır (ülkelerin kendi aralarında kurdukları Avrupa Topluluğu gibi birlikleri saymıyorum): Örneğin çok büyük uluslararası şirketler veyahut değişik ülkelerdeki bazı sektörler ve bunların içindeki şirketler ve medyalar. Bunlar, belki yeni iktidar odaklarından bir bölümünü oluşturacak kadar önemli.

Bu bağlamda da devreye giren ve başlangıçta da önemini vurguladığımız süreçlerden bilimsel-teknolojik devrim üzerinde özellikle durulması gerektiği düşüncesindeyim. Birincisi, bu sadece teknik, teknolojik bir konu değil, hazen bu yönü abartılıyor. Bilimsel ve teknolojik devrimde bilim en önemli üretim faktörü haline gelmiştir. Bu çok temel bir nokta, Marx 125 yıl kadar önce bilimin bir üretim faktörü haline geldiğini yazdı. Bu çok dahiyane bir görüş, ama bilim o zaman henüz en önemli üretim faktörü değildi. Bir üretim faktörü olmasıyla en önemli üretim faktörü olması çok büyük fark ifade ediyor.

İkincisi bu süreç her alana yayılıyor. Bilimsel ve teknolojik devrim sadece üretimde değil, düşüncenin ve kültürün yayılımını sağlayan iletişim üzerinde de etkili. Bu bağlamda tasarımcılık ve yaratıcılık öne çı-

kıyor. Sadece belirli projeler, formüller ya da teknoloji üretiminde değil, insanın üretim faaliyetinde yaratıcılık öne çıkıyor ve bu tabii insanlararası ilişkileri ve üretim ilişkilerini de etkiliyor.

Son olarak; bilimsel ve teknolojik devrimden ya pozitif bir çağrışımla söz ediliyor ya da bir felaket yönü vurgulanıyor. Oysa, nasıl kullanılacağına bağlı bu yarar veya tehlike konusu. Getirdiği olanaklar kullanılırsa çok büyük ilerlemeler sağlanabilir. Son olarak bilimsel ve teknolojik devrim, tamamen uluslararası boyutta ele alınması gereken, ancak o şekilde anlamlı olarak tahlil edilebilecek bir olgu.

ILHAN TEKELİ - Yusuf'un saptamaları doğru saptamalar. Beni ilgilendiren önemli konulardan biri, dünyada çok önemli bir tartışma yürütülürken, bunun Türkiye'ye henüz yeterince yansımamış olması. Bu, sorgulanması gereken bir konu. Hep biliyoruz, geçmişte dünya bir sanayi devrimini yaşarken, Osmanlı İmparatorluğu bu sanayi devrimini kaçırdı. Sonra, bunu nasıl yakalayacağız sorunu çok önemli bir sorun olarak devamlı Türkiye'nin gündeminde oldu. Şimdi dünyada gene o öneminde bir devrim yaşanıyor. Türkiye buna biraz uzaktan bakıyor ve pek algılamıyor olup biteni. Belki bazı teknik-teknolojik ayrıntılar düzeyinde Türkiye'ye ithal ediyor, dışarının etkisiyle, kendi doğal süreçleriyle ithal ediyor. Ama, dünya bu olayı nasıl kavriyor? Hangi teorik çerçevelerle kavriyor? Ve bu teorik çerçeveleri kullanarak dünya işbölümünde daha ileri bir noktada yer almak için ne yapılacağı gibi sorular Türkiye'de tartışmanın gündemine açıkça gelmiyor.

Bunun tartışma gündemine gelmemesinin de bir açıklamasını bulmamız gerekebilir. Bir açıklama yolu Türkiye'deki burjuvazinin niteliği olabilir. Bir ötekisi Türkiye'deki siyasal çalkantılara işaret edebilir, örneğin mevcut siyasi yapının bir çalkantı içinde olduğu ve uzun perspektifli tartışmaları gündeme getiremediği söylenebilir. Belki bizi daha çok ilgilendiren nokta, Batı dünyasında bu konuda gelişen teorilerin bizim gibi Güney'de olan ya da gelişmekte olan ülkelere ışık tutacak nitelikte olmaması. Yani elimizde bulunan teorik çerçeveler, "flexible specialization" (esnek uzmanlaşma) olsun, "post-Fordizm" olsun, Güney ülkelerinin bu olaya nasıl yaklaşacağı sorununu taşıyor - belki "regulationist" (düzenlemeci) yaklaşım biraz uygun olabilir.

Bence üzerinde durulacak Güney ülkelerinin sorununu ortaya çıkaran bir teori nasıl kurulabilir? Çünkü bu teorilerin altında kendi ihtiyaçları var ve bu ihtiyaçlara cevap var. Bunlar bizim sorunumuzu içermiyor. Burada kendi sorunumuzu gündeme getirmemiz gerekiyor.

Birinci saptamam: Bir anlamda, bu sistemin bir par-

çası haline gelmeden bir gelişme olanığının kalmadığı hakkında yaygın bir inanç var. Yani, gelişmiş kapitalist merkezlerle ilişkiye girersiniz sömürülürsünüz, ama sömürülmemeniz daha fenadır. Çünkü sömürülmeyip, dışarıda kalırsanız iyice düşük düzeyde bir ekonomik dengeye hapsolursunuz. Bu çok yaygın sözün bir gerçek, bir de reddedilmesi gereken tarafı var.

Eğer bir ülke tek başına, dünya entegrasyonuna karşı bir muhalefet geliştirip, bu entegrasyonun dışında kalıyorum derse yanlış olur, çünkü izole olur. Ama bu demek değildir ki bu türdeki bütün ülkeler kendi aralarında ve dünya kapitalist merkezlerindeki muhalif güçlerle birlikte, başka bir yeniden yapılanmayı savunarak muhalefet yaratamazlar. Tek bir ülkenin, kapanıp, geçmişteki gibi, bir otarşik büyüme modelini sürdürme olanığı artık dünyada kalmamıştır. Bu entegrasyona karşı çıkmanın yolu uluslararası bir muhalefetle mümkündür.

Bizim gibi ülkelerin dünya ekonomisine eklemlenmesi nasıl olacaktır? Karşımızda iki alternatif senaryo vardır. Birinci senaryo: Mevcut dünya sisteminin ilişkilerinde hakim olan güçlerin manipülasyonunu reddetmeyen bir senaryodur. İkincisi ise bunun değişikliğini öngören daha eşitlikçi bir senaryodur. Bu değişik eklemlenme senaryolarını tartışmamız gerekir.

Birinci senaryodan başlayalım. Eğer Türkiye gibi bir ülke uluslararası ilişkilerinde büyük bir değişiklik olmadan dünya sistemine entegre olacaksa bu soruna mevcut bu kuramlar (esnek uzmanlaşma, post-Fordizm, Düzenlemeci teori) içinde yaklaşabilir miyiz? Bu sorunun cevabından önce şuna netlik getirmemiz gerekir: Her yeniden yapılanma bir kriz sonrasındır. Kriz her sistemin kendini üretmez hale gelmesidir. Yeni çözüm, o sistemin kendisini üretir hale getirecek çözümdür. Kapitalist merkezde çıkan krizle, geri kalmış ülkelerde ortaya çıkan kriz aynı kriz midir? Merkezdeki kriz, sermayenin kârlılık bunalımı sonucunda bir teknolojik uyum sorunu olarak görülüyorsa, böyle bir sorun gelişmekte olan ülkelerde yoktur. Gelişmekte olan ülkelerde ortaya çıkan kriz bir dış ticaret krizidir. Bu krizlerin niteliği farklı olduğu zaman buna uyumun niteliği de farklı olacaktır. Birincisinde yeni bir teknolojiye geçerek uyum yapabilirsiniz. Ancak geri kalmış ülkenin dış ticaret krizinde sorun farklıdır. Mutlaka Batı merkezindeki teknolojiye geçilerek o krizden çıkılmayabilir, alternatif uyum mekanizmaları geliştirilir.

Tabii Türkiye'de bu farklı konuda yapılmış değişik ampirik çalışmalarımız olsaydı, özgün bir tartışma biçimine dönük birçok şey söyledik.

Bazı örnekler vereceğim. Yollardan biri; Batı'nın eski teknolojisini sıfır maliyetine ithal edip kullanmaktır. Yani -bu süreç hâlâ Türkiye'de yaşanmaktadır- Batı'da sökülün fabrikaları getirip Türkiye'de kurmaktadır. Bu

bir anlamda çözümdür. İki nedenle çözümdür: Türkiye'de, Batı'daki emek değerine göre düşük emek değeri vardır. İkincisi kapital sıfır maliyete alınabilir. Üçüncüsü devlete kazık atıp sübvansiyon alınabilir - eskiyi yeni göstererek. Türkiye bunu yalnız bu krizde yaşamamıştır. Bundan önce 1930 krizinde de yaşamıştır. Şevket Süreyya'nın o zaman, filan fabrikalar çok iyi fırsattır söküp getirelim diye yazıları var. İkinci olarak; ulusal burjuvazinin kendini tasfiye etmesi bir uyum biçimidir. Ortak alıyor, teknolojiyi kendisi üretmediği için ulusallığından vazgeçerek bir uyum yapıyor, his-selerini satıyor, ortaklıklar geliyor ve yabancı sermayenin uzantısı haline gelmeye razı oluyor. Bu, yeni teknolojiyi getirmeyi içerebilen bir dönüşümdür. Üçüncü yol, emeğin üzerindeki baskıları arturma olabilir. Ucuz emeği yeni örgütlenme biçimleriyle örgütleyip dünya sistemine entegre olacak ara girişim türleri çıkabilir. Örneğin tekstil ve konfeksiyondaki ticaret sermayesi, gecekondudaki işgücünü örgütleyerek dış piyasa için üretim yapıyor ve geçmişteki "putting out" (eve iş verme) sisteminin yeni bir yorumu ortaya çıkıyor. Bu yeni yorum "esnek uzmanlaşma"nın Japonya'da, Toyota'da ortaya çıkarttığı, "içi boş firma" (low firm) dedikleri şeyin bir başka ölçekte, bir başka formda yeniden üretilmesi midir? Yoksa geçmişteki bir formun devamı mıdır diye sorulabilir.

Batı'daki yeniden yapılanma tartışması içindeki teorilerin kendi başına yetersizliği, ancak parçacı bir açıklama getirmeleri. Bu da işi karıştırıyor. Mesela Batı'da esnek uzmanlaşma ortaya çıkacak deniyor, ama onun yanında mass production da (kitlele üretim) sürececek deniyor. Yani birinin diğerini tasfiye etmesi söz konusu değil. Dünyanın yeniden yapılanma süreci, mevcut güçlerin denetimini artıracak yönde gerçekleşiyor. Teknoloji dünyaya sağlayabileceği eşitlik yönünde değil, mevcut güçleri pekiştirmek yönünde kullanılıyor. Mesela Fransa'da yapılan bir denemenin gösterdiği gibi, bugünkü teknolojiyle herkesi evinde tutarak iş dağıtmak mümkün. Yani tamamen işyerine gitmeyi ortadan kaldıran, büro işlerinin evlerde yapılabilirdi, fakslarla, bilgisayarlarla kurulmuş bir sistem işletilmiş ve ekonomik olarak da başarılı olduğu görülmüş. Fakat sistem durduruldu. Durdurulmasının sebebi, toplum içindeki sosyal yapıyı değiştirmesi. Teknoloji bir potansiyeli taşıyor, ama toplumun mevcut güçler dengesi bu potansiyelin realize edilmesini engelliyor.

Acaba daha eşitlikçi bir dünya ve buna bağlı olarak Türkiye yapılanması olabilir mi, diye soruyoruz. Önce kağıt üzerinde öyle bir dünya tasarlamak lazım. sonra da, "bu nasıl kurulabilir?" sorusu. Bu, karşılıklı bağımlılıklar dünyası olabilir. Buna girmeden önce, "Batı, kapitalist merkez, bugünkü Üçüncü Dünya ülkelerini dışlayarak yeniden yapılanmayı, uzun dönemde sür-

dürebilir mi? sorusu var. Bunun olanağı var gibi görünüyor. Yani gelişmiş kapitalist ülkelerin geri kalmış ülkelere 19. yüzyılın sonu, 20. yüzyılın başındaki gibi bağımlılığı gitikçe azalıyor. Birinci nokta, pazar noktasında azalıyor. Gelirin büyük kısmı kendi aralarında dolaşıyor, geri kalmış ülkelerin pazarı çok önemli değil. İkincisi, emek olarak azalıyor. Robotics (robotlar) gibi süreçler devreye giriyor. Üçüncüsü, hammadde olarak azalıyor. Yeni teknolojiyle, yalnız robot vb. değil, yeni malzeme geliştirme olanağı da var.

"Esnek uzmanlaşma"da küçük firmalar tek başlarına değil, yığılmış bir grup, bir kompleks olarak ortaya çıkıyorlar. Bu yığılmanın mantığı tartışılmadan "esnek uzmanlaşma"nın kendisi tartışılıyor. Bu yetersiz bir tartışmadır. Türkiye'de "esnek uzmanlaşma" ve yığılmayı sağlayacak faktörler tartışılmadığı zaman bu teknolojinin hangi koşullarda ithal edileceği belirsizleşiyor.

Diyelim ki eskiden "kitlesel" üretim yapan büyük fabrikaların ithalinde bayağı büyük bir örgütlenme ya da devlet girişimi söz konusu idi. Halbuki "esnek uzmanlaşma" kuramına göre, küçük bir girişimci, bir ana firmanın etrafında konumlanarak başarılı oluyor. Geçmişte Türkiye'nin deneyi bize şunu gösterdi. Dünyadaki otomotiv sanayinin özelliklerinden biri, ana firma etrafındaki küçük üreticilerden oluşan üretim ağıydı. Halbuki Türkiye'de otomotiv sanayi kurulduğu zaman, bu küçük üreticileri interalize etti (kendisine dahil etti).

Acaba Türkiye'nin girişimcilik mantığı içinde "esnek uzmanlaşma"nın doğma koşulları var mıdır? Bu sorunun cevabını çok iyi bilmiyoruz. "Esnek uzmanlaşma"daki küçük üreticiliği bizim tarihsel üreticilik kategorilerimizden de ciddi olarak ayırmamız lazım, çünkü bilgi yoğunluğu, dünyaya eklemleme biçimi vb. farklı. "Esnek uzmanlaşma"nın Türkiye'ye ithal edilmesi, geçmişteki teknoloji ithalinden farklı kanallarda ve farklı biçimlerde olabilir diye düşünüyorum. Böylesine farklı bir uyum yapan sistemin nihai kompozisyonu ne olacak, onu kestiremiyoruz. Burjuvazinin ulusallığının derecesi azalacak. Çok değişik teknolojiyle, değişik üretim biçimleri yanyana olacak ve belki zaman içinde tasfiye edilecekler. Bizdeki karmaşıklık gibi Batı'da da karmaşık bir model var. Değişik üretim yapıları yanyana olacak ve bu biçim bizde daha çok görülecek.

Yukarıda anılan akımlara bakılırsa Türkiye'nin dünya işbölümündeki yerini değiştirmesi için açıkça bir avantajı gözüküyor. Çünkü kapitalist merkezini, Üçüncü Dünya ülkelerine bağımlılıkları geçmişe göre azalınca, Üçüncü Dünya ülkelerinin, yeniden yapılanmadaki kaderlerine razı olmaları, daha tehlikeli bo-yutlara uzanıyor. Tamamen sistemden dışlanmaları kabil. Onun için bütün dünyaya bir eşitlikçi yeniden

yapılanma alternatifinin sunulması gerekir. Bu sunuş, tabii Güney ülkelerinin içinde olacağı bir şey, ama iki kutuplu dünya kalmadığı için buna oynayacak bir Üçüncü Dünya liderliğini de yaratmak söz konusu değil.

Böylece, kaderine razı olan muhalefet ve kapitalist merkezdeki muhalif güçlerle uluslararası bir platforma yönelen muhalefet olmak üzere iki ayrı muhalefet tipi var. Bu ikinci muhalefetin öncelikle belirlenmesi gereken şey, böyle bir tasarımın nasıl bir tasarım olduğunu idealist bir şekilde ortaya koymaktır. Eşitlikçi, karşılıklı bağımlılık ilkesi ne demektir? Her ülke bazı konularda uzmanlaşacak ve o konuda uzmanlaştığı için, bir parçası olduğu dünyada herkes ona ihtiyaç duyacak ve herkesin birbirine ihtiyaç duyduğu bir dünyada bir eşitlik doğacak. Tabii bu "aynılık" anlamında bir eşitlik değildir. Bu bizi, dünyada eşitlikçi karşılıklı bağımlılığı kurabilmek için, yarışabilirliğin yeni anlamı üzerinde tartışma noktasına getiriyor. Yarışabilirliğin öğeleri şunlardır: Geçmişteki, görelî faktör zenginliğine dayalı yarışabilirlik kurulmayacaktır. Yeni yarışabilirlik klasik üretim faktörleri dediğimiz kapital, emek ve hammaddedeki bollukla değil, teknolojiyi sürekli üretebilecek bir sosyal, eğitimsel ve bilimsel ortama sahip olmakla ilgili.

Bir ülkenin gelecekteki dünyada saygın bir partner olabilmesi, belirli üretim alanlarında, o alanın teknolojisini dünyanın en üst düzeyinde üretebilecek ve kendi yarışabilirliğini sürdüreceğe hale gelmesiyle mümkündür. Geçmişteki model, her alanda üretim yapan bir otarşik büyüme modeliydi. Sözü ettiğimiz, uzmanlaşma gerektiren bir büyüme modeli. Ama bu uzmanlaşma faktör avantajlarına değil, ülke teknolojisinin sürekli olarak dünyada yeniden üretilebilir hale gelmesine dayanmakta. Bu, kalkınma ve gelişme modellerine farklı bir bakış açısı getirecektir.

Karşılıklı bağımlılıklar dünyasını kuracaksa ve yarışmaya da bu perspektifle bakıyorsak bu dünyada saygınlığı olan bir partner olabilmemiz, geleceğin teknolojik alanlarında yerler seçmemize bağlı. İkincisi, bu konuları üretebilecek eğitim, kültür, teknoloji vb. tercihlerini içeren bir paket oluşturulmalı. Üçüncüsü, bunu gerçekleştirecek bir uluslararası metropolümüz olmalı. Uluslararası bir metropol olmadan bunların olmasına olanak yok. Türkiye'de buna yakın bir arayış TÜSIAD'ın 2000'e doğru raporunda var. Yalnız onlar seçtikleri sektörleri, geleceğin sektörleri olarak seçmiş degiller. Ama eğitim ve teknoloji gelişmesine verdikleri önem ve bir uluslararası metropol lafını açıkça kullanmasalar bile yaptıkları tanımlama, böyle bir şeyin olduğunu gösteriyor. "TÜSIAD modelinden biraz daha farklı olan bu model, geri kalmış bir ülkede nasıl gerçekleştirilebilir? Hangi siyasal konjonktürde gerçekleştirilebilir? Bu nasıl bir modeldir?" soruları ciddi

tartışma konuları. TÜSIAD modeli Türkiye'de sunulduğu zaman eleştiri konularından biri, bunun örtük olarak bir Kore modelini içermesiydi. Kore modelinin özelliği, baskıcı yönünün olması. Baskıcı olmayan, yalnız piyasa güçlerine dayanarak böyle bir model sunulabilir mi? Buna karşı olarak da, İspanya modeli var. Türkiye'nin konjonktürü, bulunduğu yer vb. böyle bir İspanya modeline olanak verir mi vermez mi? Karşılıklı bağımlılıklar dünyasına hakikaten bir işlev sahibi olarak katılmayı öngören bir modelin mutlaka zorlayıcı bir model olup olmadığı da tartışma konusu.

YILDIRIM KOÇ - Ben biraz aykırı konuşacağım. Bilimsel ve teknolojik devrim olarak ifade edilen emek üretkenliğindeki artışın ve emek sürecinin örgütlenmesindeki yapısal değişikliklerin, gelişmiş kapitalist ülkelerdeki işçi sınıfı hareketi üzerinde belirli etkileri olmuşsa bile Türkiye işçi sınıfı hareketi üzerindeki etkilerinin sifıra yakın olduğunu düşünüyorum. Yani kanımca gelişmiş kapitalist ülkelerdeki süreçlerin Türkiye'ye yansımaları, hatta bizzat bu etki sınırlıdır ve önemli ölçüde abartılmaktadır.

Şimdi çok önemli değişiklikler yaşıyoruz; fakat bence gerek bilimsel ve teknolojik devrime yol açan, gerekse işçi sınıfının genel olarak kapitalist ülkelerde ve özel olarak Türkiye'deki davranışlarındaki değişikliklere yol açan ana etmen, 1970'li yıllarda yaşanan ekonomik bunalımdır.

Bu bunalımın iki ana sonucu var. Sonuçlardan biri, bilimsel ve teknolojik devrimdir. İkincisi ise, az gelişmiş ülkelerde işçi sınıfı hareketinin bir nitelik sıçraması yapmasıdır.

Kapitalist ekonomiler 1940'lı yıllardan itibaren çok temel bir yapısal değişim yaşadılar. Toplam işgücünün istihdamı içinde, üretken olmayan faaliyetlerde istihdam edilen işgücünün oranı ve miktarı arttı. Üretken faaliyetlerde, yani insan emeğinin maddi bir ürüne dönüştüğü sektörlerde ve işlerde istihdam edilen işgücünün oranı azaldı. Buna koşut olarak, yaratılan değer göreceli olarak daha az bir işgücü oranı ile yaratılmak zorunda kaldı.

Buna bağlı bir diğer gelişme de, sermayenin yatırım alanlarında görüldü. Sermayenin giderek daha büyük bir bölümü üretken olmayan alanlara yöneldi ve üretken olan alanlarda yaratılan değerden pay almaya başladı. Bu da kâr oranının sürdürülmesini zorlaştırdı. İşgücünün ve sermayenin üretken olmayan alanlara kayması sistemi bir bunalıma sürükledi. Bu bunalımın siyasal ve toplumsal alanlarda da etkileri ortaya çıktı.

1970'lerdeki bunalım 1929 bunalımından nitelik itibarıyla kökten farklıdır. 1929 bunalımında sorun ağırlıklı olarak eksik tüketimdir. Bunalım büyük ölçüde pazarların yetersizliğinden kaynaklanıyordu. Halbuki 1970'lerde yaşanan bunalım, kapitalizmin kendini ye-

niden üretim süreci içinde gerek işgücünün gerek sermayenin kullanımında üretken olmayan alanlara ağırlık verilmesinden doğdu.

Bunun ötesinde emeğin kapitalist ilişkiler açısından üretken olduğu alanlarda istihdam edildiği durumlarda bile, yaratılan maddi ürün içinde insanın kendini yeniden üretimi için yararlı olanların oranı düştü; insanın kendini yeniden üretiminde doğrudan tüketimde kullanamayacağı ve hatta insanlık için zararlı ürünlerin üretimi (örneğin, silahlar) arttı.

Saniyorum bütün bu gelişmeler kapitalizmin 1970'li yıllarda teknolojiye bir atılım yapmasına, bilimdeki gelişmelerin üretim sürecine uygulanmasına neden oldu. Emek üretkenliğini artırabilirdi takdirde, oransal olarak giderek azalan üretken faaliyetin, tüm sistemi yeniden üretilebilir hale getirebileceği inancı yaygınlaştıkça, bilimdeki gelişmeler teşvik edildi ve bilimdeki gelişmelerin üretim sürecine uygulanması hızlandırıldı. Bu dönemde kapitalizm ikinci bir sorun yaşadı. II. Dünya Savaşı sırasındaki siyasal dengelerde, ve nazilere karşı verilen mücadelede işçi sınıfının ve ayrıca komünist partilerinin ve sosyalist partilerin etkin rolünün de etkisiyle; özellikle Avrupa ülkelerinde, sosyal bir devlet anlayışı ve uygulaması hakim oldu. Bu süreçte eksik tüketime dayalı bir ekonomik bunalımdan Keynesçi bir çözüm çerçevesinde çıkma çabası da etkiliydi. 1970'li yıllara gelindiğinde sosyal devlet işgücünün yeniden üretimini kapitalizm için oldukça pahalılandırmıştı. Avrupa kapitalizmi 1960'lı yıllarda, işçi hareketinin güçlenmesi ve işsizliğin iyice azalmasına bağlı olarak işgücünün maliyetini yükselmesini önlemede işçi ithali yolunu kullanmıştı. Türkiye'den de çok sayıda insan Avrupa işçi sınıfının yeniden üretim maliyetini düşürücü birer unsur olarak, grev kırıcı olarak devreye sokulmuştu. Fakat, ilk başta geçici bir süre için getirilen bu işçiler ülkede yerleştiler, ailelerini getirdiler ve "uyanıklıkları" ve bilinçlenmeleri sayesinde onlar da Avrupalı işçiler gibi pahalılaştılar. 1970'li yıllardaki yıllardaki bunalımla birlikte işsizlik artınca sistem kendi içerisinde yeni arayışlara girdi. 1970'lerde yaşanan bunalım işgücünün yeniden üretim maliyetinin sistem içerisinde göreceli olarak aşırı pahalılaşmasından da kaynaklanan bir bunalımdır. Bu bunalımdan çıkış için iki yola baş vuruldu. Biri, emek üretkenliğini artırarak üretken faaliyetlerdeki varlığı giderek azalan emeğin tüm sistemi yeniden üretmesini sağlamak. İkincisi uluslararası işbölümünde yeni dengeler geliştirerek ve az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelerin sisteme entegrasyonunda farklı biçimler gündeme getirerek bunu işgücü maliyetini düşürmede kullanmak.

Az gelişmiş ülkelerdeki işgücü maliyeti üç ana nedenle düşürülmeye çalışıldı. Bir: Gelişmiş kapitalist ülkelerdeki gelişen işçi hareketinin gücünü kırmada

yatırımların kaydırılması tehdidi kullanıldı. Gerçekten Batı ülkelerindeki bazı yatırımlar az gelişmiş ülkelere kaydırıldığında 1980'li yıllarda o ülkelerde ücretlerin artışında bir sınırlama sözkonusu oldu. İki: Özellikle Batı ülkelerindeki çevreci hareketlerin de etkisiyle maliyetler daha da yükseldiğinden, çevre sorunlarının daha sınırlı algılandığı Türkiye gibi ülkelere kaydırılan yatırımlar; aynı zamanda daha ucuz işgücü maliyetiyle üretim yaptı ve ürünler ya başka ülkelere ihraç edildi ya da iç pazara sunuldu. Üçüncüsü de uluslararası işbölümü çevresinde, az gelişmiş ülkelere artık buzdolabı, çamaşır makinesi, dokuma ürünleri gibi temel tüketim malları ucuzla üretirildi ve teşvikli ve sübvansiyonlu olarak ihraç ettirildi. Böylece Avrupa'da işgücünün kendisini yeniden üretim sürecini ucuzlatma çabasına katkıda bulunmaya çalıştılar.

Şimdi buna bağlı olarak Türkiye'de 1980'li yıllardan sonra önemli değişiklikler oldu, fakat bu önemli değişiklikler Türkiye'de kullanılan teknolojiye köklü atılımlardan kaynaklanmadı. Bilimsel ve teknolojik devrim ne yazık ki Türkiye'ye yansımada. Belki Batı bir ölçüde yansıtmak istese bile Türkiye'de sermayenin vurguncu ve rantiyeci yapısı nedeniyle yansıyamadı. Ve örneğin bir Güney Kore, devlet desteğiyle belirli bir teknolojik atılımı gerçekleştirebilmiş, bazı alanlarda kendi teknolojisini üretebilmeye başlamışken; Türkiye'de yaratılan değer büyük bir bölümü uluslararası sermayenin Türkiye'ye verdiği role uygun yatırımlara kayma yerine vurguncuların ve rantiyelerin eline gitti.

1980'li yıllarda Avrupa ve Amerika'da bilimsel ve teknolojik devrimin etkisine, fakat bence çok daha önemlisi sermayenin uluslararası işbölümündeki yeni arayışlarına bağlı olarak, Avrupa ve Amerika işçi sınıfının gücünün azalmasına bağlı olarak önce kısa yenilgiler yaşandı. Amerika'daki bu yenilgi daha kesindir. Amerikan işçi sınıfı 1979-80 yıllarından 1988-1989'lara kadar çok büyük bir yenilgi yaşadı. Sendikalar işçi çıkartmalarının önlenmesi karşılığında ücret indirimlerinin kabul edildiği toplu sözleşmeler imzalandılar ve bu yenilgi büyük ölçüde bugün de devam ediyor. Ancak 1989-1990 yıllarında ise Amerika'da, uzun yıllardır AFL-CIO bünyesinde çok gerici yapılar kurmuş olan sendikalarda demokratik muhalefetler etkilerini artırdı.

Avrupa'daki durum ise biraz farklı. Avrupa işçi sınıfı ve sendikacılık hareketi '80'li yılların başlarında bir şaşkınlık yaşadı. Fakat 1970'li yılların bunalımının etkilerini, bir 1929 bunalımında gördüğümüz gibi büyük sendika üyeliği düşüşlerine yol açmadan atlattı. Ve gücünü toparlamaya başladı.

Şimdi bütün bu gelişmeler Türkiye'de emek-sermaye çelişkisi açısından ne gibi sonuçlar doğurabilir? Birincisi, Türkiye'de bu entegrasyonun biçiminde dikkat edilmesi gereken ana noktalardan biri, 1985-1986

sonrası gelişmelerdir. Biraz önce özetlediğim gelişmeler 1985-1986'lara kadar geçerliydi. Fakat, son beş-altı yıldır Doğu ve Orta Avrupa ve Sovyetler Birliği'ndeki gelişmelerden sonra kanımca, Türkiye'nin ekonomik olarak Avrupa ve Amerika açısından öneminden önemli bir azalma sözkonusudur.

Batı'nın bunalım içindeyken Türkiye'de işgücünün yeniden üretim maliyetinin düşürülmesine yönelik olarak yapmış olduğu baskılar bugün o kadar fazla yok. İşgücü ve pazar gereksinimini de Sovyetler Birliği ve Doğu ve Orta Avrupa ülkelerinden karşılamaya dönük bir çaba var. Ayrıca ekonomik bunalımı önemli ölçüde atlattılar. Diğer taraftan son dört yıldır meydana gelen gelişmelerin dünyayı ne ölçüde tek patronlu bir düzene götürdüğü konusunda benim kuşkuvarım var. Sovyetler Birliği'nin teknolojik geriliğini, demokrasi sorununu ve ulusal meselelerini çözdüğü takdirde kendini önemli bir ölçüde toparlayacağını ve yeni ve daha doğru bir kavrayışla sosyalizmin Sovyetler Birliği'nde önem kazanacağını düşünüyorum, umut ediyorum. Türkiye'deki sendikalardan Sovyetler Birliği'ne giden arkadaşlar, eskinin bile bir ölçüde arandığını aktarıyorlar. Eskinin aynen tekrarının değil, ama Marksizmin ve eski ve yeni deneyimlerinin ışığında sosyalizmin doğrultusundaki gidişin öne çıkacağına inanıyorum. Buna bağlı olarak da, dünyada tek patronlu bir "Pax Americana"ya değil, dünya ölçülerinde daha dengeli, demokrasilerin daha fazla uluslararası güvence altında olduğu, karşılıklı saldırıların önemli ölçüde sınırlandırıldığı bir dünyaya gidiyoruz gibi geliyor.

Bu koşullarda Türkiye'deki durum ne? Tekrar tekrar vurguluyorum, ama sorulan sorulardan bu vurgulamayı gerekli görüyorum. Bilimsel ve teknolojik devrimin Türkiye işçi sınıfının davranışları üzerinde hiçbir etkisinin olmadığına inanıyorum. Kapitalizmin ekonomik bunalımın dünya ölçüsündeki gelişmesinin ve bunu çözme çabalarının etkisi var. Bu etki iki biçimde oldu. Birincisi, işgücünün yeniden üretim maliyetinin düşürülmesi amacıyla sendikal örgütlenmeye yönelik sürekli ve sistemli bir saldırı başlatıldı. İşçilik maliyetleri yüzde 30-40 düzeyine düşürüldü. İşçi sınıfı sendikalaştırılmaya çalışıldı. İkincisi, eve iş verme sistemi bir ölçüde, taşeronlaşma ise önemli ölçüde yaygınlaştırıldı, işsizlik arttı. Bir açıdan bakıldığında Türkiye, emek-sermaye ilişkileri ve emeğin korunması açısından bir yüzyıl geriye doğru çağ atlatıldı. Fakat böylece de çok ilginç bir gelişme oldu. Türkiye'de 19. yüzyıl sonlarında Fransa, İngiltere, Almanya'da olduğu gibi işçi sınıfı hareketinin militan ve kitlesel mücadelesi yükselmeye başladı.

Türkiye işçi sınıfı '80 öncesinde bölünmüş durumda idi. '80 sonrasında ise uluslararası sermayenin yaşadığı bunalımın Türkiye'ye yansımaları ve Türkiye'nin kendisine verilen görevleri gerektirdiği gibi yerine getiremeyip,

uluslararası sistemin bunalımına ek olarak kendi özel bunalımlarını da yaşaması nedeniyle; işçi sınıfı üzerindeki baskılar arttı, sınıf içi farklılaşma azalmadı, sınıfın heterojen yapısı daha homojen bir niteliğe dönüştü ve sınıfın kendiligindenci hareketi çok gelişti. İşçi sınıfının kendiligindenci hareketinin bu yükselişi dünyada yumaşamanın yaşanması ve Sovyetler Birliği'nde sosyalizm adına uygulanan sistemin çökmesi, Türkiye'de sınıf mücadelesinin gelişme koşullarını daha uygunlaştırdı ve işçi sınıfını sola daha açık bir hale getirdi.

Bu gelişim sadece Türkiye'ye özgü değildir. Kapitalizmin uluslararası düzeydeki bunalımı sonucunda Türkiye işçi sınıfının 1989'da yaşadıklarını, Tayvan ve G.Kore gibi ülkelerin işçi sınıfları bundan birkaç yıl önce yaşadı. Bugün bir taraftan Avrupa işçi sınıfı hareketi canlanırken, diğer taraftan özellikle son 3-4 yılda, Türkiye işçi sınıfı hareketi ve diğer az gelişmiş ülkelerdeki işçi sınıfı hareketleri gelişiyor. Türkiye işçi sınıfı hareketinin yükselen mücadelesinin önündeki en önemli engellerden birinin milliyetçilik olduğuna inanıyorum. Eğer Kürt milliyetçiliği gelişirse bunun 1890'ların Avrupa'sında görülen bir coşkuyla gelişen Türkiye işçi sınıfı hareketi önündeki engel olacağını düşünüyorum.

YUSUF İŞİK - Önce genele ilişkin düşüncelerimi söyleyeceğim, sonra Türkiye üzerinde tartışmaya çalışacağım.

Birincisi, bilimsel ve teknolojik devrimin bugünkü boyutlarına ulaşması gerçekten de 1970'lerdeki bunalımla ilişkili, ama bu süreç, üretimin bütün yönlerinde ve üretim ilişkilerinde o kadar önemli bir etki yapıyor ki, bazı kategorilerin, işçi sınıfı da dahil, yeniden tanımlanması gerektiğini düşünüyorum. Çünkü alışageldiğimiz kategorilerle tahlil yapıldığında tıkanma tehlikesi olacağına inanıyorum.

İkincisi, kapitalizmin yeniden yapılanmasına değindim, ancak süreçlerini özgül olarak anlatmadım. Bunların önemli bir bölümünü İlhan anlattı. Kapitalizmin kendiliginden her şeyi düzeltereğine ben de inanmıyorum, ama sosyalizmden öğrendiklerinin de etkisiyle, kapitalizm kendini çok yeniledi. Bundan sonra ebedi olarak yenileyecek diye bir öngörüm yok; bu yenileyişinde eski şemalardan kurtulma esnekliğini gösterebilmesinin çok önemli payı oldu.

Bilimsel ve teknolojik devrim bütün insanlığın önüne çok önemli olanaklar getiriyor ve egemenlikleri de yeniden üretecek biçimde kullanılıyor. Bu kaçınılmaz değil; nasıl değiştirileceğini tartışmak gerekir.

Üçüncüsü, bu değişikliklere rağmen, bilimsel ve teknolojik devrimin getirdiği sorunlar, etkiler, kapitalizmin bugünkü şekliyle baş edebileceği sorunlar değil. Örneğin gen teknolojisi, bugünkü şirket mülkiyeti ile,

özel mülkiyetle bağdaşabilecek bir şey değil. Kapitalizmin bugünkü yenilenmiş kurumları, işleyişi ve temelleri bile ayak bağı oluyor bilimsel ve teknolojik devrime.

Örneğin evde çalışma için nasıl toplum hazır değilse, bir bütün olarak kapitalizm de boşlukta işlemiyor. Kendisinin özdeşleştiği yapılar üzerinde işliyor. Özellikle de mevcut mülkiyet yapısının uçveren gelişmelerle bağdaşması zor. Ama kapitalizm bütün bunlardan sonra kuşkucu bakmayı sürdürerek çok büyük yenilenmeler geçirebilir. 150 yıl önceki kapitalizm ile bugünkü kapitalizm çok farklı. Bugünkü kapitalizm Marx'ın tahlil ettiği kapitalizm gibi hemen kolayca yıkılacak bir kapitalizm değil. Yıkılma bağlamında bile neyin yıkılması gerektiğini düşünmek gerekiyor.

Bilim ve teknolojiye gelişmeden Türkiye işçi sınıfının ne kadar etkilendiği konusunu iki açıdan ele almak istiyorum. Birincisi üretimin bilim ve teknoloji faktörüne bağlı olarak, saptamalarımı yer vermeden önce, uluslararası bağlamda İlhan'ın genelde Güney'in durumuyla ilgili tahlillerine katıldığını belirtiyim.

Türkiye'de '80'den sonra sanayi sermayesi, -rantiye vurgunculugunun olduğuna katılıyorum, bu nedenle teknoloji geliştirilmedi- işlevinin farkında. "21. Yüzyıla Doğru Türkiye" başlıklı TÜSİAD raporu, içeriği nedeniyle değil helki, ama çıkmış olması nedeniyle önemli bir işaret. Orada zikredilen sektörlerin aslında daha eşitlikçi, daha karşılıklı yarara dayalı bir işbirliğine yönelik olmaması da çok dikkat çekici. Sanayi sermayesinin bu alanda çok büyük gecikmesi var. Kendi ilişkilerini de yansıtır bu rapor. Savunma sanayiinden ve askeri harcamalardan söz edilmemiş bu raporda. Bunlar da sanayi sermayesinin bugünkü bağımlılık şeklini, konumu değiştirmek için ciddi bir çaba göstermediği yönünde belirtiler.

Bu noktada ister istemez Güney Kore ile bir karşılaştırma akla geliyor. Gerçekte pek çok boyutu olan bu konuyu dar bir çerçevede ele almak yanıltıcı olur. Yalnızca şunu kaydetmekle yetineceğim. Son 35-40 yıllık süre içinde Güney Kore Türkiye'den de geri bir konumdan yola çıkarak sanayide bilim ve teknoloji alanını da içeren belirgin bir gelişme politikası izlemek suretiyle bugün uluslararası düzeyde dikkat çekici bir noktaya ulaştı. Bununla Türkiye'nin her yönüyle izleyebileceği bir modelin sözkonusu olduğunu kastetmiyorum. Aslında Türkiye'de ciddi bir teknoloji geliştirme çabası olmadı. Bugün belirli teknolojileri alıvermek mümkün, ama asıl bazı teknolojileri üretebilmek, en azından geliştirebilmek ve bunun için de temel bilimlerde kapsamlı çalışmalar gerekiyor. Türkiye bu anlamda ciddi bir potansiyele sahip. Birikmiş insan gücü var. Halâ dünya standartlarının çok gerisinde olmayan bir üniversite kesimi var. 5-10 mühendis biraraya gelip belli bir teknolojiyi yaratıyor. Örneklerini bildiğim bu

tür uygulamaların sayısı çok az, ama kendiliginden, bir destek almadan gerçekleşiyor bunlar. Son bir yıldır, hükümetin de bilim ve teknoloji üretiminde göz boyama olarak nitelendirilemeyecek belirli girişimleri var. Fakat dünyaya baktığımız zaman gelişen süreci bir yerinden yakalamak için sürenin çok daraldığı görülmüyor. Örneğin dokumada Türkiye hala çok rekabetçi. Ancak, beş yıl sonra durum değişebilir. Gerçi Türkiye'de de otomasyona gidiliyor, ama ülke içinde bu otomasyonu üretecek güç henüz yok. Konfeksiyon büyük değişiklikler olmazsa, 10 yıl kadar dayanabilir. Çünkü bu sektörde de, gelişmiş ülkelerde robotlar çalışmaya başlıyor. Diğer mevcut geleneksel sektörlerin de ne olacağı pek belli değil, ama birçok fabrikada yarı otomasyona gidiliyor olması önemli bir olgu.

Yabancı sermayenin uzantısı olmayı seçmiş şirketler, bilim ve teknolojiye hakim olmadıkları için, ne geliyorsa onu kullanıyorlar. Bir de fazla uğraşmamak için, az işçi çalıştırılan alternatifleri tercih etmek eğilimi de var. Bu da çalışma yaşamındaki kısıtlayıcı yasaların ve baskıların yanısıra, teknoloji alanında seçeneklerin çoğalmasıyla mümkün oluyor.

İkincisi bilimsel ve teknolojik devrimin, işçi sınıfı mücadelesi üzerinde etkisi ile ilgili olarak ise; sendikal ve diğer alanlarda bu etkinin zayıf olduğu doğru, ama zaten sorun da burada; bu değişime hazırlanmamış olmak çok büyük tehlike getiriyor. Bunun nedenlerini özetlemeye çalışacağım. Bir kere, Türkiye'ye girmiş olsun olmasın, teknolojik değişimin çok hızlı uluslararasılaşmasını, iletişim olanakları vb. gibi nedenlerle bundan sonra çok daha hızlı yansımaları olacaktır. Ve genelde bu değişimin derinliği nedeniyle, sanıyorum, Türkiye'de dünyada mücadeleleri ve hedefleri belirlerken, işçi sınıfı kategorisini ve üretim ilişkisini yeniden tanımlamak gerekir. Örneğin -özellikle bilimin en önemli faktör haline gelmesiyle önem kazanan bir olguya bakarsak- tasarım ürününü kim yapıyor? Kafa emeği demekle yetinmeyiz. Tasarım ürünü satan, pazarlayan bir açıdan sermaye sahibidir, bir başka açıdan işgücünü satmaktadır. Burada geleneksel kategorilerin yetersizliği öne çıkıyor. Emek-sermaye ilişkisi en önemli çelişki olmakla birlikte, tek başına belirleyici çelişki diye konması doğru değil.

Egemenlik ilişkilerine uluslararası alanda baktığımız zaman bilim ve teknolojiye sahip olmanın çok önemli bir üstünlük oluşturduğu görülüyor. Ülke içinde de bilgiye sahip olmak çok önemli bir etken. Bilgi ve tasarım ürünleri dolaşımına ve bunlardan kimin ne kadar pay aldığına bakmak gerekiyor. Sendikal mücadelede de ücret mücadelesi önemli olmakla beraber teknoloji konusuyla ilgili kararlar, bir işletmede sendikanın geleceğini etkileyecek kararlar olacak. Bunlardan söz etmenin Türkiye için erken olduğunu söylemek mümkün değil.

Sendika-işveren ilişkisinde teknolojiye müdahale gündeme gelmezse çok daha büyük sömürü ve bağımlılık sözkonusu olacaktır. Müdahale talebi, devrimci bir talep sayılabilir. Bu talep işletmenin ve sermayenin geleceği üzerinde söz sahibi olmak istegidir.

İki mücadele bir arada götürülebilir. Birincisi, işverenin karşısına, teknolojiye müdahale etmek talebiyle oturmak. İkincisi Türkiye'nin uluslararası alanda, belirli sektörlerde, daha iyi bir yere gelebilmesi için belirli teknolojilerin geliştirilmesini ve bunun için eğitim, devlet desteği, teşvik gibi gerekli koşulların yaratılmasına talep etmek. Bu yalnız sendikal mücadelede değil, yeniden tanımlanması gereken işçi sınıfı mücadelesinde de çok önemli değişiklikleri gündeme getiriyor.

ILHAN TEKELİ - Birikim'in bu sayısında ele alınacağı söylenen iki kuramı (Düzenleme Okulu, post-Fordizm) çok tartışmadık. Kaçınılmaz olarak "esnek uzmanlaşma" kuramının daha geniş kanalını tartıştık. Bir üretim birimindeki değişikliklerin toplumsal sonuçlarını tartıştık.

Dünyadaki tartışma ve yeni yapılanma sadece bu noktada ve belirgin değil. Geçenlerde okuduğum bir makalede Amerika ve Japonya'da üretimi arttırmanın hızı yüzde 3'lerden yüzde 1'lere düştüğü belirtiliyordu. Teknoloji hani daha üstündü. Üretimi arttırmıyorsa ne olacak sorunu ortaya çıktı. Şimdilik, "bu teknoloji o kadar yeni ki, kullanılması bilinmiyor" hipoteziyle yetiniliyor.

"Esnek uzmanlaşma"nın yansımalarını tartışmak çok önemli değil. Düzenleme Okulu'nu tartışmak anlamlı. Çünkü hangi kurumsal yapıda ne tür değişiklikler, ne tür sonuçlar doğurabilir; toplumsal dinamiklerin etkisi bakımından da önemli. Bu mülkiyet anlayışıyla nasıl gelişecek kapitalizm? Bilim kimsenin mülkiyetinde olamaz deniliyor, "bilgi sıfır toplamlı değildir" varsayımından dolayı. Bilgi değişildikçe gelişir ve büyür. Halbuki teknoloji mülkiyet konusu yapılmıştır (patentler). Teknoloji ile bilimin, bilginin gelişme dinamiği bakımından ne farkı var? Endüstri-üniversite işbirliğinde endüstrinin bilgiye bakış ahlakıyla, üniversiteninki bir değil. Üniversite, bilginin herkese dağıtılmasından yana, endüstri gizliliğe dayanmakta.

Kurumsal yapıların sistemin performansına etkisi gibi sorunlar var. Bizim gibi ülkelerin uyumunda düzenleme kuramından giderek tartışmak, teknolojiyenin giderek tartışmaktan daha etkili olur.

Düzenleme kuramı önceden verilmiş evrimsel bir çizgi üzerinde değil; bir eleştiri üstünde oturmak zorunda, eleştirel olmak zorunda.

Düzenleme Okulu'ndan giderek değer yargılarının eleştirisini yapabiliriz. Halbuki esnek uzmanlaşma ve yahut dıştan verilmiş bir teknolojik gelişme çizgisi olduğu zaman bu eleştiri elimizden alınmış oluyor. Bu

tartışmayı, dünyanın yeniden yapılanması paralelinde bir konuya getirmek istiyorum. O da, Düzenleme Okulu içinde, yapılacak tartışmaların meşruiyet çerçevesinin değişmesidir. Dünyanın yeniden yapılanması, iki kutuplu sistemin çökmesi vb. bütün olanlar, dünyada toplumların yön:timi için yeni meşruiyet çerçeveleri ortaya çıkardı. Ve o meşruiyet çerçeveleri de bu kurumsal düzenlemelerin ne yönde gelişebileceğini, hangi yönde düzenlemelerin meşru olduğunu belirliyor. Neler var meşruiyet çerçevesi olarak? Birincisi, birey ön plana geçiyor. Yeni düzenlemeler öyle olacak ki geleceğe ilişkin, topluma ilişkin vb. hiçbir gerekçe kişi üstünde baskı kurmayı meşru göstermeyecek. Bu bütün kurumsal düzenlemelerin mantığının değişmesi demek. İkincisi devlete ilişkin meşruiyetler de değişiyor. Türkiye'deki devlete ilişkin tartışmaların bence, çağdaş olmayan noktası bu devletin rant oluşturmaya ve bunu siyasi amaçlar ve kanallarla dağıtması meşruiyet dışına çıkıyor. Şimdi, Türkiye'de devletçilik tartışılırken iki boyutta tartışılıyor. Birinci boyut: Devlet kişiyi ezmesin, hizmet etsin. İkincisi, özelleştirme tartışması; kamu kesimi kârlı değil mi? Bence bu sahte tartışma, esas tartışma konusu devletin rant oluşturmaya ve rantın belirli bir siyaset biçimini ayakta tutmak için kullanılması ki, bu da patronaj politikası denilen siyaseti ayakta tutmak için kullanılır. Devlet tartışmasının Türkiye'de yeni boyutlar kazandığı ve bu nitelikler ortaya konulduğu zaman, yeniden yapılanmada ortaya çıkaracağımız yeni birikim şemaları ve bunun dayanacağı "düzenlemelerin" niteliği belirlenmiş olacak. Bir başka şey gene bu noktada; bir çoğulcu demokrasi söylemi sürüyor. Bireyler çok kimlikli şimdi. Çok kimlikli birey ortaya çıkınca sınıf meselesinin diğer kimlikler ilişkisi meselesi var. Tabii bir sınıfsal kimlik var, ama başka birçok kimlik de var. Yalnız sınıfsal analize dayanan bir politika tek kimlikliliği var sayıyor. Bu demek değildir ki sınıfsal kimlik önemli değildir. Önemlidir, ama çok kimlikliliğin olduğu bir dünyada politikada farklı koalisyonlar neler olabilir, bunun dinamiği nasıl değişir gibi bir soru da karşımıza çıkıyor. Son bir çizgiyi daha belirteceğim, farklı bir çizgi. (Ulusalçılık meselesiyle ilgili bu söyleyeceğim şey.) Yeniden yapılanmada küreselleşen dünyanın varsayımı şu: Homojenleşen bir kültür oluşacak, cola, hamburger her yere girecek - bu yüzeysel bir analiz. Telekomünikasyon araçları, haberleşme falan tamam, ama olayın bir başka boyutu da var. Yerelliklerin yeni globallik içinde yeniden tanımlanması gibi bir olay ortaya çıkacak. Bu bir anlamda esnek uzmanlaşmayla da ilgili Şimdi insanların zaman bütçesi değişiyor. Çünkü evinde çalışıyorsa ne zaman çalışırsa çalışıyor ve bu küçük üretim hikayesine geçince "kitle üretimi"nin getirdiği homojenleştirici beğeni ortadan kalıyor. Fiili kol emeğine dayanmaktan düşünce emegine

dayanan işlere geçince tüketim kalıplarında benzerlikler değil, ayrılıklar değer kazanmaya başlıyor. İnsanlar statülerini tüketim kalıplarının farklılıklarında sağlamaya başlıyorlar. Homojenleştirici kültürün karşısında farklılaştırıcı kültürü teşvik eden öğeler de canlanmaya başlıyor. İnsanlar homojenleştirici değil farklılaştırıcı bir tüketim kalıbının baskısı altında kaldığı zaman, farklı yaşam ortamlarını tanımak, farklı yaşam ortamlarının yeniden ve yeniden üretilmesi önem kazanmaya başlıyor. O zaman yerellik geleceğin dünyasında bir kaynak haline geliyor. Bu tabii ulusallık meselesinden farklı bir olay. Uluslararası, mesela ulusüstü birimler arttıkça -AT vb. gelişikçe- ulusal kimlik hem tepeden sıkışıyor, hem de yerel kimliklerin yeni koşullarda üretilmesinden sıkışıyor. Eğer bir Düzenleme Okul mantığıyla bakarsak ulus geçilmiş bir kavramdır. Ulus aşıldığı zaman bu yerelliklerin üretilmesi bence daha insancıl bir dünyaya geçmek için canlandırılması gereken bir temayül.

YILDIRIM KOÇ - Türkiye'de bilimsel ve teknolojik devrimin etkili olmadığı düşüncesini ileri sürmüştüm. Bir de teknolojinin ve üretim sürecinin örgütleniş biçiminin işçilerin davranışları üzerindeki etkisine kısaca değinirim. Diğer etmenlerin önemli rol oynamadığı koşullarda üretimin örgütlenmesinin işçinin davranışları üzerinde etkisi var. Ama sınıf mücadelesinin diğer unsurlarının önem kazandığı durumlarda bu etmenin öneminin çok tali kaldığını düşünüyorum. Türkiye işçi sınıfı tarihini yazmaya çalışan birçok kişi endüstrilemiş ülkelerin tarihlerinden esinlenerek sanayi işçisi arar. Halbuki az gelişmiş ülkelerde işçi hareketi genellikle işçi sınıfının sanayi proleterleri olmayan kesimlerinin hareketi olarak gelişmiştir. Birçok az gelişmiş ülkede işçi sınıfı hareketinin ortaya çıkışında veya çok dağılmış bir biçimde çalışan büro işçileri etkili olmuştur. Bu nedenle "Türkiye'de sanayii işçileri geç ortaya çıktığı için işçi sınıfı hareketi geç gelişmiştir" biçimindeki değerlendirmelere katılmıyorum.

Son dönemde işçi sınıfı hareketinin en canlı kesimlerinden biri temizlik işçileridir. Temizlik işçisi tek başına sokak süpüren adamdır. Ama bu insanlar başka etmenler ağır bastığından sınıfın hareketliliğinin en ön safında yer alabiliyorlar. İşçi sınıfı tanımının değiştirilmesi gerektiği konusunda Yusuf'la çok farklı düşünüyoruz. Ben Marx'ın yaklaşımının bugün de geçerliliğini koruduğunu; değiştirilmesi gerekenin Marx'ın bu konudaki düşüncelerinin yanlış kavranışı olduğunu zannediyorum. Marx daha Kapital'in birinci cildinde, "kollektif işçi" tanımı geliştiriyor. Lonca üretiminde kafa ve kol emeği lonca ustasının kişiliğinde bütünleşmişken, kapitalizmde bu ikisi arasında bir kopmadan söz ediyor. Marx'ın üretken emek olarak tanımladığı yalnızca beden emeği değil, Marx üretim sürecinde

farklı kişiler tarafından gerçekleştirilen üretken kafa ve kol emeğinin bir bütün oluşturduğunu ve bu kişilerin de hep birlikte "kollektif işçi" olduklarını açıklıyor. Diğer bir deyişle "kollektif işçi" tanımı ile bireysel olarak tezgahtar başında yer alması bile üretim sürecinde kafa emeği olarak yer alan insanların doğrudan doğruya dar anlamda bile proletarya içinde yer alması gerektiğini söylüyor. Engels'de de "ticaret proletaryası" ve hatta "aydın proletarya" gibi kavramlara rastlıyoruz. Bu konular bilimsel ve teknolojik devrimin işçi sınıfı tanımını değiştirdiği gibi iddialar olmadan önce 1970'li yıllarda ve daha önceleri de tartışıldı.

Bu tartışmalarda bazı Marksistler, Marx'ın düşüncelerini savunarak ve geliştirerek şu noktaya vardılar: Proletarya dar tanımıyla üretken faaliyette bulunan, mülksüzleşmiş özgür ücretlilerdir. Bir de mülksüzleşmiş, özgür ücretli olmalarına karşın artık-değer üretimine katılmayan emekçiler vardır. Genel eğilim bu ikinci gruptakileri de işçi sınıfı içine sokmaktır. Böyle yapılırsa dört ana nedeni vardır: Bu insanlar, doğrudan kapitalist sömürüye maruz kalmaları bile kapitalizmin baskı ve tahakkümü altındadırlar. Bu ücretliler artık-değer üretmezler, ama günlük sürelerinin bir bölümünde kendileri için, bir bölümünde işveren için çalışırlar; diğer bir deyişle kendilerini yeniden üretebilmek için işveren için çalıştıkları sürenin ancak bir bölümü gerekli ve yeterlidir. Bu ücretlilerin ücretlerinin belirlenmesinde üretken faaliyette bulunan işçilerin ücretlerinin belirlenmesinde etkili olan kurallar geçerlidir, yani ücretler işgücünün yeniden üretim maliyetidir. Ayrıca bu ücretlilerin tümünün çıkarları sosyalizmedir. Üretim araçlarının toplumsal mülkiyete geçmesindedir. Bütün bunlardan ortaya çıkan sonuç şu: Bilimsel ve teknolojik devrimle birlikte üretim sürecinde entellektüel emeğin payının artmasıyla birlikte Marksizmdeki işçi sınıfı tanımında bir düzeltmeye gerek yok. Klasik Marksist metinler işçi sınıfını çok geniş tanımlıyor. Burada fark ne? Fark şu: 3. Enternasyonal'in işçi resimlerini hatırlarsanız, 3. Enternasyonal o Stalinist ve hatta öncücü manuk içinde, kocaman gövdeli, küçücük kafalı ve kesinlikle gözlüksüz ve kravatsız işçi resimleri çizirdi. Bu belki sosyalizmin Rusya koşullarında geliştirilmeye çalışılmasının, ilkel koşulların, köylü mantığının özellikle de Stalinciliğin ve bu anlayışın bir parçasını oluşturduğu öncücü mantığın yansımalarıydı. Bugün yapılması gereken işçi tanımındaki bu yanlış kavrayışın terk edilerek Marksizme dönülmesidir. Bu nedenlerle bilimsel ve teknolojik devrimin yanısıra hizmet sektörünün gelişmesine veya hizmet sektörünün dışında üretken faaliyet içinde bulunan sektörlerde beyaz yakalı kesimlerinin hatta altın yakalı işçilerin oranının artmasının doğru anlaşıldığı biçimiyle Marksizmin işçi sınıfı tanımında bir değişikliği gerektirmediğini düşünüyorum.

Yusuf "günümüzdeki kapitalizm Marx'ın dönemindeki kapitalizmden çok farklı" dedi; buna da katılmıyorum. Biçim olarak tabii ki farklı, merkantilizm de sanayi kapitalizminden farklıydı. Birinci sanayi devrimi öncesi manifaktür aşaması ile sonrası da birbirinden biçim olarak farklıydı. Üretken emeğin yeniden tanımlanmasına, kafa ve kol emeğinin dengesinin değişmesine bağlı olarak bazı değişiklikler sözkonusu olabilir. Ancak Marx'ın Kapital'in birinci cildinde ele aldığı alet ve makine arasındaki fark tartışmasının günümüze ışık tutacağı kanısındayım. Aletten makinarya geçişte nasıl kapitalizmde bir değişiklik olmamışsa, makinanın daha gelişmiş biçimlerine ve bugünkü sınırlı boyutuyla otomasyona geçişle birlikte emek-sermaye ilişkisinde özünde bir değişiklik olmadığını; emeğin değer yaratmasını ve sermayenin de entellektüel yani çok daha ağır basan bir emek tarafından yaratılan değere el koyduğunu düşünüyorum.

Bu anlamda da Türkiye'de emek-sermaye ilişkisinin önemsizleştiği, sınıf mücadelesinin ikinci plana itilebileceği gibi düşüncelere kesinlikle katılmıyorum. Aksine bugün Türkiye'de emek-sermaye ilişkisinin toplumun dinamiğinde belirleyici önem kazandığını ve kazanacağını düşünüyorum. Türkiye Avrupa işçi sınıfı hareketinin 19. yüzyılın son dönemi ve 20. yüzyılın ilk yıllarındaki canlılığını ve militanlığını yaşayacaktır.

Değinmek istediğim bir nokta daha var: Kapitalizmin bunalımı ve bilimsel ve teknolojik devrim Türkiye'de yeniye üretmeden eskiiyi üretti. İletişim ve ulaşım alanlarındaki teknolojik gelişmeyle birlikte uluslararası işbölümünde görev değişiklikleri oldu. Kapitalizmin en gelişkin teknolojisi az gelişmiş ülkelerde en "vahşi" kapitalizmi yarattı. Merkantilizmden sanayi kapitalizmine geçişte yaygın olarak gördüğümüz "evc iş verme" ve taşeronluk türü uygulamalar çağdaş kapitalizm tarafından sistemli bir biçimde teşvik edildi ve yaygınlaştırıldı. Bu gelişmenin işçi sınıfı hareketi üzerinde olumsuz etkileri var. Evc iş verme veya iş yeri dışında çalışma ile taşeronluk yalnızca Türkiye'de ve diğer az gelişmiş ülkelerde değil, aynı zamanda endüstrileşmiş ülkelerde de yaygınlaşıyor. Bu konuda Uluslararası Çalışma Örgütü tarafından hazırlanan ve 1991 yılında yayınlanan bir rapor da bu gelişmenin ne kadar ürkütücü boyutlarda olduğunu gösteriyor. Az gelişmiş ülkelerde özellikle elektronik, giyim ve çeşitli parçaların birleştirilmesinde, bu yöntem uygulanıyor. Çalışma saatleri kısmi zamanlılıktan da öte esnekleştiriliyor. Bütün bunlar ise yasal koruma dışında kalan, sendikalaşmayan ve hatta kendisini işçi bile saymayan üreticiler yaratmayı amaçlıyor. Türkiye'de bu gelişim önemini yeni yeni özellikle de sendikal mücadelenin başarılı sonuçlar elde etmesi üzerine yaygınlaştırılıyor. Buna koşut olarak gelişen bir süreç işsizlik. 1950'li yıllarda

mülksüzleşme tam olmadan tarım dışına sürülen insanlar, '80 sonrasında mülksüzleşmenin iyice yerleşmesiyle birlikte işsizliğin olumsuz sonuçlarını yaşıyorlar. Uluslararası gelişmelerin Türkiye'de işçi sınıfı hareketine olumsuz etkileri açısından üç süreç yaşanıyor: Eve iş verme, taşeronlaşma, işsizlik. Eve iş verme henüz ağırlıklı kadınlar tarafından yürütüldüğü için Türkiye'de henüz bu tepkiler örgütlü değil, sendikalar da henüz duysuz, ama öntümüzdeki dönemde çeşitli örgütlenme biçimleri geliştirilebilir. Bu konuda sendikalara büyük görev düşüyor. taşeronlaşma ve işsizlik sorunlarının çözümü ise, siyasal iktidarın tavrında işçi sınıfı lehine değişiklikleri gerekli kılıyor. İşçi sınıfı hareketini zayıflatmak için geliştirilen araçlar, sınıfın örgütlü kesimlerinin akıllı politikaları ile sınıfı daha da politize etmede değerlendirilebilir. Diğer bir nokta: Türkiye'nin AT'ye katılması. Bu konuda umutsuz sözcüğünü kullanmak istemiyorum, ama olmayacak gibi geliyor. Avrupa işçi sınıfı Türkiye demokratikleşmeden ve Türkiye'de sendikal hak ve özgürlükler tanınmadan ve işçi ücretleri artmadan grev kısıcılığı yapacak insanların serbest dolaşımını istemiyor. Diğer taraftan, Avrupa sermayedar sınıfı Türkiye'nin demokratikleşmesi konusunda pek heveskâr değil.

Ancak Türkiye buna rağmen demokratikleşecek. Bunun bir nedeni, dütayın demokratikleşmesi. Diğer taraftan, dünya kapitalizminin bunalımdan çıkmak için Türkiye'ye duyduğu ihtiyaç görelî olarak azaldı. Daha da önemlisi, Türkiye işçi sınıfı demokrasi ile ekmek arasındaki kopmaz bağı yaşayarak, kendi deneyimleriyle öğrendi. CHP'nin tek parti döneminde baskı ve diktatörlük vardı; işçi sınıfı zayıftı ve sınıfa öncülük edebilecek vasıflı işçiler, işçi aristokrasisi biçiminde sisteme entegre edilmişti. Demokrasi diye bir sorunları yoktu. İlk darbede, 27 Mayıs'ta işçilerin ücretlerinde bir gerileme olmadı, aksine Anayasayla birçok hak ve özgürlük tanındı. 12 Mart'ta yüzde 2-3'lük bir düşüş oldu, bu oran önemli değildi; bir tepki olmadı.

Türkiye işçi sınıfı ilk kez, 12 Eylül sonrasında, sendikal örgütlülük, demokratik hak ve özgürlükler ve parlamenter sistem elden gittiğinde, ekmeğinin küçüldüğünü gördü. Çok farklı siyasi eğilimlerden işçilerle konuştuğumda, demokrasi bilincinin ve sınıf bilincinin ne denli yaygınlaştığını ve kökleştğini gözlemleyebiliyorum. İnsanlar ders kitaplarından değil, 12 Eylül sonrasında yaşadıklarından öğreniyorlar.

• Türkiye'de çok farklı üretim örgütlenme tarzları bir arada varoluyor. "Japon modeli" Brisa örneği de var, 19. yüzyıl halıntısı üretim koşulları da var, kitlesel üretim tarzları da var. Bütün bunlar görece farklı işçi sınıfı bilinçlerini de yaratıyorlar mı? Burada bir gerilim, bir çelişki yok mu? Bilinçlerini etkileyecek deneyimlerin farklılaşması söz konusu mu?

YILDIRIM KOÇ - Hiç sanmıyorum. Mesela Aliaga Petkim işçisinin davranışı ile bir Tofaş işçisinin davranışları arasında pek fark görmüyorum. Ama örneğin şu tür farklılıklar var: Diyelim TTK işçisi biraz geç hareket eder, ama tepkisi çok serttir. Obürü daha çağdaştır, tepkileri daha kontrollüdür, sınırlıdır. Ama bu fark üretimin örgütlenmesindeki farktan çok, işkolunun ve istihdam edilen emeğin nitelik farkından kaynaklanır.

• Avrupa'da işçi sınıfı Üçüncü Dünya'dan gelen artı değerle beslenince, işçi sınıfı içinde bir bölünmenin ortaya çıktığı gibi; Türkiye'de de bir bölünme olamaz mı?

YILDIRIM KOÇ - Az gelişmiş ülkelerde işçi sınıfının bütününe ayrıcalıklı olduğu ve işçi aristokrasisini oluşturduğu ve diğer emekçi sınıf ve tabakalardan koştugu iddiası bir dönem tartışılmıştı. İşçi sınıfı bir bardak su gibi değildir, bir toprak kesiti gibidir. Bizler Marksistler olarak işçi sınıfının heterojen yapısını biraz ikinci plana ittik. Sınıf içi katmanlar ve tabakalar var. Ancak işin ilginç yanı şu: İşçi sınıfının işçi aristokrasisini oluşturan üst kesimleri, bazen zannedildiği gibi pasif olmayıp aktif olabiliyorlar. Örneğin 1890'lara kadar İngiliz sendikaları büyük çoğunlukla işçi aristokratlarının örgütlenmeleridir. İran'da 1977-78 grevlerinin başını çekenler en yüksek ücretli alan petrol işçileridir, rafineri işçileridir. İstanbul'da 1968-70 yılları arasında çok hareketli bir dönem vardır. Kavel, Demirdöküm, Singer gibi sınıfın kaymak tabakasının olduğu yerlerde işgaller olmuştur. Yani işçi sınıfının örgütlü ve bir ölçüde de işçi aristokrasisini oluşturan bazı kesimleri burjuvazinin yanında yer almamıştır. Aksine, belli dönemlerde sınıf hareketinin başını çekmişlerdir.

1920'li, '30'lu ve '40'lı yıllarda kanımca, Türkiye'de memurlar işçi aristokrasisini oluşturdular. Bu vasıflı ücretliler devlete karşı, sınıfın bütününe önderliğini üstlenmek yerine, devlet safında yer aldılar; sisteme entegre oldular. Genellikle üretken faaliyet içinde olmaları entegrasyonu kolaylaştırdı.

1960'lı ve 1970'li yıllarda ise, üretken faaliyet içinde bulunan vasıflı işçilerin bazıları işçi aristokrasisine dahil olsalar bile, genellikle burjuvaziyle uzlaşmadı ve sınıf mücadelesine katıldı. İşçi aristokratlarının etkinliği altındaki sendikalar, yeni üyelerin aidat gelirleri gerekli harcamaları karşılamayacağı için, küçük işyerlerindeki işçileri genellikle örgütlemeler veya örgütleyemediler.

Ancak 1980'li yıllarda işçi aristokratlarının ayrıcalıkları da önemli ölçüde azaldı veya birçok vasıflı işçi, işçi aristokrasisi dışına düştü. Uluslararası işbölümündeki yeni yapılanma işçi aristokrasisini önemli ölçüde değiştirdi ve küçülttü. İthal ikameci yapılar için işçi aristokrasisi biraz daha rahat yaşıyordu. İh-

racata, dışa dönük yapılarda işçi aristokrasileri galiba o kadar rahat oluşup, fazla ayrıcalık elde edemiyor ve kayıplarına duyduğu tepki ile mücadelenin en ön safına geçiyor.

Türkiye'deki sendikali işçilerin 1989, 1990 ve 1991 yıllarındaki başarılı mücadeleleri sonucunda, 12 Eylül sonrasının gerçek ücret kayıpları önemli ölçüde geri alındı. Siyasal iktidar, tüm propaganda araçlarını kullanarak, sendikali işçilerle halkın tüm diğer kesimlerini karşı karşıya getirmeye çalıştı. Ancak, artan gerçek ücretlere karşın, emek-sermaye çelişkisi önemini koruyor ve sendikasızsız işçiler, işçi sınıfının birer kesimini oluşturan memurlar ve işsizler ve esnaf-sanatkar, sendikali işçilerin mücadelesini genellikle destekliyor.

12 Eylül öncesinde birçok insan, yasal grev hakkını kullanan işçilere bile kötü gözle bakar, enflasyondan onları sorumlu tutardı. Bugün ise, sendikali işçilerin meşru kitle eylemlerini halk destekliyor.

• *Ulusal devletin kendisini modernleşirmesi ve '60'dan sonra getirilen birtakım sendikal düzenlemelerin de etkisiyle devletin işçiyi görece yüksek ücretler ödeyerek işçi aristokrasisinin oluşmasında etkili olduğunu düşünüyorum. İşçi aristokrasisinin önemini yitirmiş olması devletin belirgin bir şekilde ekonomiyi bu anlamda "düzeltmekten" geri çekilişle ilişkilendirilemez mi?*

YILDIRIM KOÇ - Türkiye'de işçi aristokrasisi 1960'dan çok önce, Cumhuriyetin kurulmasından hemen sonra oluşturuldu. Zaman içinde, siyasal iktidarın ve kapitalizmin gereksinimlerinde ve ülkedeki işgücü kaynaklarında meydana gelen değişikliklere bağlı olarak, işçi aristokrasisini oluşturan kesimlerde değişimler yaşandı. Türkiye'de siyasal iktidar, 1920'li yıllarda iki ana nedenle işçi aristokrasisi yarattı: Bir, Ulusal Kurtuluş Savaşı'ndan sonra bir ulus yaratılacaktı, bunun için sayıları çok az olan aydın insanların devleti işletmesi, halkı eğitmesi gerekiyordu. Diğer taraftan anti-empyrialist bir yanı olduğunu düşündüğüm Kurtuluş Savaşı'nın sonunda siyasal bağımsızlığı tamamlayacak bir ekonomik bağımsızlığı sağlamak amacıyla ülkenin endüstrileşmesine çalışıldı. Bunun için de teknik insan gücüne gereksinim vardı. Teknik kadrolar ise yok denecek kadar azdı.

Bu iki nedenle siyasal iktidar, 1926'da kabul edilen 788 sayılı Memurin Kanunu'ndan başlayarak, bir işçi aristokrasisi yarattı. CHP son derece bilinçli bir şekilde işçi sınıfına önderlik edebilecek vasıflı kadroları kendi yanına çekmek amacıyla bunu yaptı.

1950'li yıllarda işçi aristokrasisini oluşturan kesimler değişti. 1950'li ve 60'lı yıllardan itibaren de yatırımları artan özel sektörün artan teknik insan gücü ihtiyacının karşılanmasına dayanan bir işçi aristokrasisi meydana geldi.

1960'lı ve 1970'li yıllarda memur statüsünde istihdam edilen teknik kadrolar bile işçi aristokratlığını tamamıyla yitirdi. Buna karşılık, özellikle kamu kesimindeki işçiler ile, tekeli işletmelerdeki işçiler, grev hakkı ve oy güçlerini kullanarak ve korumacı sanayileşme politikalarından yararlanarak, gerçek ücretlerini arttırdılar ve çalışma-yaşama koşullarını önemli ölçüde iyileştirdiler. Bunların önemli bir bölümünün az gelişmiş ülkelere özgü bir işçi aristokrasisi oluşturduğunu söyleyebiliriz.

Bugün bu kesimlerin işçi aristokratlığını yitirmesinin nedeni, "devletin ekonomiyi düzeltmekten geri çekilişi" değildir. Bir kere, devlet ekonomiyeye müdahaleyi bırakmış değil. Tekrarlanan söylemin aksine, devletin ekonomiyeye müdahalesi artmıştır. Değişen müdahalenin biçimi ve amacıdır. Bugünkü müdahale ve yönlendirme, en açık biçimde uluslararası sermayenin talimatları ve bazı vurguncu sermaye çevrelerinin çıkarları doğrultusundadır. Değişimin nedeni ise ilk konuşmamda belirttiklerimdir.

YUSUF İŞİK - Tabii Marx yalnız çok üretken biri değil aynı zamanda çığır açmış bir tahlil yapmış bir insan. Bence kolektif işçi tanımıyla ilgili olarak Yıldırım'ın söyledikleri, aslında Marx'ın esas yaklaşımına göre bir yanda makinalar bir yanda da basit emek vardır. Marx aletten makinaya geçişin önemini koyuyor ve artık kapitalizm böyle gelişecek, basit emek artacak diyor. Hatta karmaşık emek ile basit emek arasındaki nitelik farkı için bir oran da veriyor, 7-8 katı kadar sanıyorum. O, basit emeğin çoğalacağı, bilimin makinalar aracılığıyla üretime yansıtacağı bir kapitalizm öngörüyordu. Bugünkü kapitalizmden farklı mı değil mi? Biçim farklılıklarının ötesinde, aletten makinaya geçişteki değişiklikten çok daha önemli bir değişiklik sözkonusu.

Bilimsel ve teknolojik devrimin işçi sınıfı tanımında bir değişiklik gerektiriyor olmasının nedeni, kafa emeği diye nitelenen faktörün oranının çok artmış olması değil, bu oran çok daha fazla artsa da belki bir değişiklik ifade etmeyebilir. Demin de örnek olarak zikrettiğim -biz hangi tanımları kullanırsak kullanalım- geleneksel Marksist yaklaşımın bugüne kadar kullandığı kategorilerle tasarım ürünü üreten bir insanı işçi sınıfına sokamayız. Topluma, hayata dinamiklere bakmak lazım. Bugün Türkiye'de bilgisayarla işvermek gündeme geliyor yavaş yavaş. Çok yeni bir olay bu eve iş verme türlerinden çok farklı; dolayısıyla farklı bir şekilde tahlil edilmesi gerekiyor. Genelde özellikle ithal edilebilen teknolojinin sağladığı seçme olanakları devreye girmeye başlıyor. Türkiye'nin bilimsel ve teknolojik gelişmesini sağlayamaması aslında -belki biraz paradoksal gözükcek ama- işsizliğe yol açıyor.

Özellikle de istihdam konusunda en acımasız kıs-

tasarın kullanılabilirdiği bir ortamda. Bu konularda dünya çapında gerçekten birçok çelişki var. Biz eğer kapitalizmden memnun değilsek, değiştirmek istiyorsak, daha eşitlikçi, daha akılcı bir düzen arıyorsak, bence gerçekten onu değiştirecek dinamikleri yakalamak lazım. Ve bu, ancak birçok hat ve eksen üzerinde mümkün olacaktır.

Düzenleme Okulu'nun ilginç bir yaklaşımı var. Çünkü bütünü anlamaya ve kapitalizmin ilerleyişini tahlil etmeye yönelik. Her dediğine katılmak anlamında değil tabii, ama burada tartışılan diğer iki yaklaşıma göre daha anlamlı bir yaklaşım kategorisinde yer alıyor. "Esnek uzmanlaşma"yı savunanlar bu yaklaşımın yanlış olarak sadece üretim yöntemleriyle ilgili dar bir yorum olarak anlaşıldığını, oysa daha öze yönelik, derin nedenlere eğildiğini söylüyorlar. Post-Fordizmle karşılaştırıldığında esnek uzmanlaşma daha kapsamlı gözükse de, bence her iki yaklaşım da bu eksikliği taşıyor, yani üretim yöntemlerindeki değişikliklere fazla bağlı. Bu ise, bilimin en önemli üretim faktörü haline geldiği, böyle bir değişikliği yaşayan bir kapitalizmi anlamak bakımından oldukça sınırlı kalıyor.

ILHAN TEKELİ - Emek-sermaye çelişkisi ve diğer talepler arasında, taleplerin meşruiyeti nasıl kurulabilir? Bence bu önemli bir konu, ayrıca toplumun önündeki seçeneklerle de ilgili. Emekçi sınıfın payını arttıracak taleplerde bulunma meşruiyeti nereden doğuyor? Bunun arkasında değer teorisine dayanan bir meşruiyet var. Mesela ihracatın, Türkiye'de, bu taleplerin karşısına çıkabilecek bir meşruiyet temelini yaratmasını gözlemleyebiliyoruz. Çünkü, bundan önce toplum bir dış ticaret krizi yaşadı ve kendini yeniden üretmez hale geldi. Böylece toplumun bir kısmının taleplerinin toplumun tümü üstünde baskı kurmasını getiren bir meşruiyet oluşuyor. İdeolojik yarışma içinde çeşitli gruplar mesela, ücret artışının karşısına çıkarken "tamam bu artacak, ama enflasyon da azacak" diye bir anlamda diğer grupları harekete geçirecek meşruiyet temelleri ortaya koyuyorlar. Yani, toplumsal sistemin işleyişini aksatacak talepler meşruiyetlerini hemen kaybetmiş oluyorlar. Sendikal hareketler açısından yapılacak şey yalnız talepleri göstermek olmuyor, bu taleplerin böyle sorunlar çıkarmayacağını da göstermek gerekiyor. Bu, tabii, dünyanın karmaşıklaşmasıyla çok ilgili. Dünya karmaşıklaştıkça insanlar dünyayı birçok boyutlarıyla algılıyorlar. Başarılı ve bütün kamuoyunda haklılık bulacak bir siyasi hareketin taleplerinin bütün yönleriyle sonuçlarını test eden bir hareket olması beklenir hale geliyor. Globalleşen bir dünyada sınıf mücadelesinin niteliği de globalleşmektedir. Çok uluslu kapital diyor ki, "sizin ülkede sınıf mücadelesi yoksa ben geliyorum; siz mücadelenizi 46 öbür tarafta yürütün"; kendisi globalleşerek emek-

sermaye çelişkisinden kaçıyor. Eğer dünya sermayesi globalleştiyse bunun karşısındaki örgütlenme biçiminin de globalleşmesi gerekir. İşçi sınıfı hareketi olaya milliyetçilik düzeyinde baktığı zaman ulusal düzeyde globalleşen dünyada kolayca meşruiyetini kaybedebilir. Zanaat üretimiyle "esnek uzmanlaşma" arasında hangi noktalarda farklılıklar veya beraberlikler var? Zanaatkar sandalye yapıyorsa sandalyenin tamamını yapıyordu. Bir çeşit uzmanlaşmaya ve dolayısıyla emeginin ürününün hünersizleşmesine gitme olanığı yoktu. "Esnek uzmanlaşma"da hünەرli emekle ürünün tümü yapılarak, belki her parçada da standartlaşmaya gitmeden yine yaratıcılık bakımından zanaatkarlıkla bir benzerliği korunabilir. Ama üretim temposu bakımından ve başka üretim sistemlerine entegrasyonu açısından çok benzemiyor. Mesela Japonya'da "hallow firm" (içi boş firma) denilen Toyota'ya bağlı küçük firmalar var. Bu küçük firmalar "just-in-time" (tam zamanında üretim, stokuz talep üzerine üretim) yapıyorlar. Halbuki zanaatkar türü eski ekonomilerde böyle bir koordinasyon sistemi öngörülüyor. Haberleşme teknolojisinin vb. sağladığı olanaklar fabrikaların büyük ekonomileri buna bağlı oluyor; hem de "just-in-time" olduğu zaman büyük sisteme bağlı olarak modelini çok çabuk değiştirebilir, bir anlamda piyasa taleplerine kolay uyum sağlıyor. Esnek uzmanlaşmanın kullandığı bilgi türünün farklı olduğunu söyleyebiliriz. Zanaat tipi üretimde pratikte usta-çırak ilişkisiyle elde edilmiş bir bilgi var. Halbuki esnek uzmanlaşmada kompüter sistemleri, sembolleştirilmiş ve dünya biliminin uzantısı haline gelmiş bir bilim var. Bu bilgilerin niteliği de tabii onu kullanan kişilerin kişiliği bakımından da önemli bir farklılık ortaya çıkarır.

• *Karşılıklı bağımlılık ilkesine dayanan eşitlikçi bir dünyada bağımlılık ilişkisi kimin tarafından tanımlanacak? Merkez ülkeler mi?*

ILHAN TEKELİ - Zaten dünya böyle giderse öyle tanımlanacak. Ama siz bir baskı koyabilirseniz, o zaman bu değişebilecek. Mesela geçenlerde teknoloji olarak bizden daha geride olan Pakistan'da önemli bir üniversitenin rektörü geldi. "Biz dünyada, şu teknolojilerde uzmanlaşıyoruz ve bu konuda dünyadaki en iyi on adamdan üçü bizde. Siz de bu konuda çalışanlarla konuşalım diyardı". Bu bir niyeti gösteriyor; yani, Pakistan gibi bir ülke bir tercih yapıyor. Mesela, biz ODTÜ'de soruşturduk; bir dalda, dünyadaki en iyi 16 adamın dördü ODTÜ'de. Bu tesadüfen olmuş. Niye Türkiye'de belirli bir teknoloji alanında teknoloji yaratan adamların yığılması olmasın. Bunun mücadelesini uluslararası ve ulusal düzeyde yapacağız. Halbuki bizde hedef yok. Dünya işbölümünde bize ne verilerse ona razı bir yapı var. Deniliyor ki, sektör tercihini

devletin belirlemesi anti-demokratik, piyasa belirlesin. Peki piyasa belirlesin, ama belirlemezse ne olacak? 10 sene sonra kafanı taşlara vurursun, fırsatı kaçırdım diye. Piyasa yanlış yaparken kimse sormuyor, kaynaklar boşa gidiyor diye. Bu olanaksız bir şey gibi görünse de biz bu talebi gündeme getirmeliyiz. Eger ciddi bir program olursa bazı şeyler yapılabilir. Türkiye'de sosyal bilimler de üretilebilir. Niye, biz Üçüncü Dünya ülkeleri olarak bunu, bir ideolojik talep olarak görmeyelim? Mesela Türkiye'de bir sosyal demokrat parti başkanı olsaydım bunu Sosyalist Enternasyonal'e götürürdüm. Bunun tartışılacağı daha iyi bir platform yaktur.

YILDIRIM KOÇ - "Klasik sendikalar ve talepler ile örgütlenmenin ne yönde gelişmesi gerektiği sorusuna değinmek istiyorum. Sendikalar sonuçtur; işçi sınıfının deneyim ve bilinç düzeyinin ve içinde yaşanan koşulların biçimlendirdiği yapılarıdır. Bu unsurlarda değişiklik oldukça, bu yapılar değişime ve dönüşüme uğrar. Sendikalar demokratikse, bu değişimlerin yansımaları daha hızlı olur. Ben bunu şuna benzetiyorum; Çamurlu ve durgun göllerde, hantal sazan balıkları yaşar. Ortam böyleyse ortaya 1980 öncesinin Türk-İş'i gibi çamurda yatan tembel bir sazan balığı ortaya çıkar. Soğuk, temiz ve hırçın akarsularda ise kırmızı lekeli alabalıklar yaşar. Özel sektörün sınıf mücadelesi koşullarının 1980 öncesinde yarattığı DISK böylesine bir alabalıktır.

24 Ocak ve 12 Eylül sonrasında, durgun göl, hırçın ve soğuk bir akarsuya dönüştü. Koşullardaki bu değişim, bir süreç içinde, önce işçi sınıfını, daha sonra da sınıfın sendikal yapılarını kendiliğinden değiştirdi ve yeni koşullara uyum sağlayacak biçimde dönüştürdü. Diğer bir deyişle, sendikal yapılar kendiliklerinden önemli bir değişim yaşıyorlar. Bu değişimler, hiç kimse tarafından önceden planlanmadı, programlanmadı.

Bugün sendikal yapılarda ne tür gelişmeler var? Bugün sendikalar 1980 öncesine kıyasla çok daha demokratik yapılar. Demokratikleşmenin bir parçası olarak iç örgütlenmeler, gelişiyor, komiteler kuruluyor yani, şube düzeyinin altı dolduruluyor. Zonguldak'ta komiteleri işçiler kurdular ve işlettiler. 1980 öncesinin DISK'e bağlı sendikalarının bir bölümünün tüzüklerinde komiteler vardı, ama öngörüldüğü biçimde işlemediler. Çünkü o dönem hayat onu bir gereksinim olarak karşlarına çıkarmadı.

Sendikal mücadelenin gereksinimleri, yatay sendikal örgütlenmeleri doğuruyor. Kocaeli, İstanbul, Muğla gibi yerlerde yerel sendika şubeleri arasında geçici veya sürekli örgütlenmeler oluşuyor, dayanışma ve birlikte hareket gelişiyor. Dikey ve yatay ipliklerin sağlam bir kumaş oluşturması gibi, sendikal örgütlülük güçleniyor.

Sendikal hareket demokratikleşirken, sermayedar sınıfın topyekün saldırısına karşı, toplu grevler ve birlikte eylemler yaygınlaşıyor. Mücadelenin böyle genelleşmesi, sendikal örgütlenmede merkezîyetçilik eğilimini geliştiriyor.

Peki bazı işçiler ANAP'ın verimlilik artışı, ihracatta başarı, vb. mitoslarına inandı da ondan mı 1987 genel seçimlerinde ANAP'a oy verdi? Hayır kendi gözlemlerimden biliyorum. Bir grubu ufak çıkarlar karşılığında oy sattı. Büyük çoğunluğu ise, ANAP'ın, 12 Eylül öncesine dönülür şantajından etkilendi.

Sendikalar ne yapacak? Üretimin düzenlenmesine müdahale edecekler mi yoksa gelişime göre tavır mı alacaklar? Sendikalar bu değişim sürecini yaşarken çözümün siyasal iktidardan geçtiği sorunlarla karşılaştıkça daha siyasallaşıyorlar ve merkezleşiyorlar. Eve iş verme sistemi içinde çalışan insanların çalışma mevzuatının koruması altına alınması ve sendikalaştırılması, taşeronların yarattığı sorunların çözülmesi, sendikalaşmanın önündeki engellerin kaldırılması, işsizliğin çözülmesi, işsizlik sigortasının kurulması, çalışma süresinin azaltılması, siyasal iktidarın tavrının değiştirilmesi gibi konular ancak mücadelenin siyasal alana alınmasında devletin vergi, sosyal sigorta ve harcama politikalarının değiştirilmesi gereği, siyasallaşmayı daha da gerekli kılmaktadır.

Sendikalar bugün, Türkiye'de, gelişime göre tavır almıyorlar. Ama yavaş yavaş şu kanı gelişiyor: Sorunların köklü bir biçimde çözümü siyasal iktidardan, siyasallaşmaktan geçer. İşçi sınıfı ile burjuvazinin net bir biçimde karşı karşıya olduğu günümüzde, sınıfın en geniş kesimlerini örgütlemeden başka çıkar yol yoktur. İnsanlar bunları kitaplardan değil, hayatın içinde burunlarını sürtürte öğreniyorlar.

Diğer bir önemli sorun işsizlik. Sendikaların siyasi gücü etkilemede ana amaçları; bir, işsizlik tazminatı, iki, çalışma süresinin azaltılması. Bunlar son derece önemli, çünkü insanın kendini geliştirebilmesi ve yöneten-yönetilen ayrımının ortadan kalkabilmesinin yolu insanların kendilerine politikayla, sanatta uğraşarak kendi yeteneklerini geliştirebilecek zaman ayrımları ile mümkündür. Çalışma süresinin Avrupa'da olduğu gibi 36-39 saate veya daha kısa sürelerle indirilmesi Türkiye'de işçi sınıfının entellektüel düzeyini yükseltecektir.

İşsizliğe karşı verilecek mücadelede bir taraftan çalışma mevzuatında iş güvencesi sağlayacak değişikliklerin yapılması, diğer taraftan çalışma süresinin azaltılması ve işsizlik tazminatının konması önemlidir.

Kafa-kol emeği ve teknolojik gelişmelerin etkilerine dönersek... Ben mühendisleri ve teknikerleri ayrı bir ara-sınıf olarak görmüyorum. Bir kere mühendislik bir meslek. Bizde genellikle meslek ve sınıfı karıştırma eğilimi vardır. Bir inşaat mühendisi örneğin ENKA'da

çalışıyorsa, nesnel konumu gereği işçi sınıfının bir parçasıdır. Mütteahhitlik yaparsa, sermayedardır. Bir dönem Türkiye'de mühendislik eğitimi sınıf değiştirmenin bir aracı olabiliyordu. Ancak son on yıldır, eğitimin sınıf değiştirme işlevi ortadan kalktı.

Hekimler eskiden küçük burjuvalardı, kendi muayenehanesini açardı. Bugün özellikle pratisyen hekimler konusunda yapılan araştırmalar, hekimlerin artık hizmet satan küçük burjuvalar olmaktan çıkıp, işgücü satan ücretlilere dönüştüklerini gösteriyor.

Mühendisler ve teknisyenler de, ücretli olarak çalıştıkları koşullarda bir dönem işçi aristokratyken ve işçi sınıfı hareketi içinde aktif rol oynamamışken, şimdi giderek işçi sınıfı hareketine katılıyorlar.

Soruda 1980 sonrasında ulusal ekonominin çözülmesinden söz edildi. Dünya kapitalizmine entegrasyon nitelik ve biçim değiştirdi, ama Türkiye kaç yıldır uluslararası sistemin bir parçasını oluşturuyor.

Daha önce de belirtmiştim; devletin ekonomiyi müdahaleyi bıraktığı görüşüne kesinlikle katılmıyorum. Söylem bu, ama devletin ekonomiye sermayedar sınıf lehine müdahalesi had safhada. 1980 öncesinde grevler ertelenirdi, ama hiçbir zaman bir başbakan ve cumhurbaşkanı televizyona çıkıp, grevler konusunda böylesine açık tavır almazdı. Netaş, Seka, Çitosan, TTK grevlerinde bu tavrı yaşadık. Bugün emek-sermaye ilişkisine siyasal iktidarın müdahalesi had safhada. Bugün artık 1980 öncesinde olduğu gibi tek tek işyerlerinde birbirinden kopuk bir biçimde başarılı toplu iş sözleşmeleri bağtılamak mümkün değil. Artık en küçük işyerinde bile toplu pazarlık masasına oturulduğunda bir tarafta işçi sınıfının tümü, diğer tarafta ise sermayedar sınıf ve siyasal iktidar yer alıyor.

Yaşanan süreç, Türkiye'de sınıf bilincini geliştirdi, işçi sınıfı mücadelesini yaygınlaştırdı, geliştirdi, gelecekteleştirdi, demokratikleştirdi, merkezileştirdi ve her toplu sözleşme görüşmesini iki sınıfın karşı karşıya geldiği bir çatışmaya dönüştürdü.

YUSUF İŞİK - Birincisi emek-sermaye çelişkinin yanısıra ekolojik sorunlarla ilişkili çelişkiler, kadın-erkek çelişkileri, devlet-birey çelişkisi, birey-toplum, cvrcensellik-yerellik arasındaki farklılıklar gibi faktörler öne çıkıyor. Ayrıca bilgi üreten bir insanın bugüne kadar tanımlandığı şekliyle bir işçi sınıfı tanımına oturmadığı kanısındayım. Geleneksel yaklaşımla sınırlı kalmak gelişmeyi açıklamıyor, bugünkü dünyayı açıklamıyor ve yanlış hedefler veriyor. Bireyin önemi dediğimiz zaman emek-sermaye çelişkinin öneminin kalmadığını kesinlikle söylemiyorum; tek belirleyici olmaktan çıkmıştır diyorum ve bunu sadece etik bir konu olarak söylemiyorum. Üretimle ve yaratıcılığın artmasıyla bağlantılı bütün bunlar. Bazıları çok ileriye yönelik gözüküyor veya gerçekten gelişmiş kapitalist ülkelerde

daha öne çıkmış gözükabilir. Ama gelişmeleri önceden yakalamak gerekiyor. Uzun bir süre gelişmeleri çok geriden izlemesi Marksizmin gücünü zayıflatan etmenlerden biri oldu.

İkinci konu globalleşen dünyada işçi sınıfı mücadelesi. Buna iki açıdan bakmak lazım. Birincisi uluslararası boyut kazanmadığında sendikalar mücadelesinin pek fazla bir başarı şansı kalmayacak. Bu belki yeni bir şey değil, ama örneğin "tam zamanında" (just-in-time) gibi teknikler devreye girdiği için ve artık egemenlik odaklarının en azından bir bölümünü çokuluslu şirketler oluşturduğu için bunun çok özel bir önemini olduğunu düşünüyorum. Bu, çokuluslu şirketlere karşı grevler sırasında dayanışma kadar basit değil, o şirketin yapısına karşı bir mücadele yapısı oluşturmak; teknoloji, finans, o şirketin işleyişi alanında vb. belli konular kazanmak söz konusu. Bunu sadece uluslararası boyut olarak da düşünmemek lazım. Globalleşen dünyanın olguları şöyle hedefleri de gündeme getiriyor: Bilginin dolaşımına müdahale etmek, ondan daha fazla pay almak gerekiyor. Mücadele yöntemlerinden sanırım bir tanesi budur. Gene ulusal düzeylere inerek, örneğin çalışma saatlerinin azaltılması mücadelesinde, bu geriye kalan boş zamanda ne yapılacağı konusunun gözden kaçtığı kanısındayım. Konunun bu yönü de ele alınmalı. Çünkü kafasında ne yapmak varsa onu yapacaktır insan. Kültür ürünlerine ulaşma özleminin doğması için de ayrıca bir mücadele lazım.

Bu, daha eşitlikçi bir dünya düzeninde yer almak bakımından da önemli. Gelişmekte olan ülkelerde birey olarak çok değerli insanlar çıkıyor, ama bu insanlar o ülkede uluslararası düzeydeki yerleşen yüksek değerlerin, kültür değerlerinin yaygınlaşmasına pek o kadar katkıda bulunamıyor.

Son olarak, zenaat-esnek uzmanlaşma ilişkisinde kanımca bir benzerlik var. Ama farklılıklar benzerliklerden çok. Bu konuyla bağlantılı olarak şunu da söylemek istiyorum:

Bilimsel ve teknolojik devrimin tehlikeli yönlerine yeterince değinmedim, ama bu tehlikeler gerçek; mesela, insanların aptallaştırıcı şekilde çalıştırılması. İşçilerin bir bölümü çok kalifiye olmak zorunda; çünkü çok karmaşık sistemleri yönetiyorlar, ama bazıları da aşırı basit ve ruh sağlığı üzerinde de zararlı etkileri olan faaliyetlere kaydırılıyorlar. Bunu önlemek mümkün. En gelişmiş ülkelerde anlamlı işleri yapanlarla diğerleri diye bir ikili toplumun ortaya çıkacağı kaygısı var. Bunu kesinlikle önlemek lazım; bu belki insanın yaptığı işin değerini-zevkini, tadını alması ile ilgili mücadeleyle birleşiyor.

Esasen bilimsel ve teknolojik devrim çalışmayla boş zaman arasındaki sınırların belirsizleşmesini getiriyor. Bunu da ancak olumlu yönde kullanmak için mücadele vererek anlamlı hale getirebiliriz.